

ՀԱՄՇԵՆ ԳԱՎԱՌԻ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՃՄԻԼ/ՁԻՄԻԼ ԳՅՈՒՂՈՒ
ՐԱՏ ՀԱՅ ԵՎ ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ
(XVI դ. – XIX դ. առաջին քառորդ)*

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Համչեն, Խաղտիք, Ճմիլ/Ձիմիլ, հիշատակարան, օսմանյան աշխարհագիր, անձնանուն, տեղանուն, ձեռագիր, իսլամացված:

Նախաբան

Համչեն գավառը, գտնվելով Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանները երիզող Խաղտիքի երկրամասի լեռնային հատվածում, եղել է հայոց պետականության բաղկացուցիչներից և իր ուրույն տեղն ունեցել մեր պատմության մեջ: Համչեն գավառի իշխանության, քաղաքական և հոգևոր-մշակութային կյանքի, բնակչության զբաղմունքի, լեզվական իրողությունների մասին բացառիկ տեղեկություններ են հաղորդում XVI–XVII դարերի համչենցի գրիչների հիշատակարանները: Համչեն գավառին պատկանող Ճմիլ/Ձիմիլ հայկական գյուղն առաջին անգամ հիշատակվում է համչենցի գրիչ Լևոն քահանայի 1513 թ. ընդօրինակած «Շարակնոց» ում:

Համչեն գավառի պատմության համար չափազանց արժեքավոր են հարկահավաքության նպատակով կազմված 1520/30, 1554, 1556, 1681/82 թթ. օսմանյան աշխարհագիր (Tahrir) ու հարկային մատյանները, որոնք բացահայտում են տարածաշրջանում Օսմանյան կայսրության վարած վարչական, էթնոկրոնական, ժողովրդագրական և հարկային քաղաքականությունը: Այս մատյանները նաև լեզվական հարուստ փաստեր են հաղորդում տեղանունների ու անձնանունների ուսումնասիրությանը: Օսմանյան աղբյուրների լեզվական փաստերի վերծանումներով, ներկայացնենք Ճմիլ/Ձիմիլ գյուղի հայ հարկատուների անվանացանկերը, պատմահամեմատական, տարածամասնակյա և արտահարաբերման մեթոդների կիրառմամբ վերականգնենք Համչենի նշանավոր բնակավայրերից մեկի՝ Ճմիլ/Ձիմիլ գյուղի վարչական վիճակն ու ժողովրդագրական պատկերը:

Ճմիլ/Ձիմիլ գյուղի տեղադրությունը

Համչենի գավառի Ճմիլ/Ձիմիլ գյուղը սփռված է Պարխարյան կամ Խաղտյաց¹ լեռների Քաչքարի լեռնաշղթայի՝ ամենաբարձր՝ Վերջենիկ

* Ներկայացվել է 29. VI. 2020 թ., գրախոսվել է 03. VII. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 08. VII. 2020 թ.:

¹ «Պարխարյան կամ Պոնտական լեռները ձգվում են Սև ծովի հարավային ափերով: Այս լեռնաշղթան արևելքում սկսում է Ճորոխ (Ակամսիս) գետի ստո-

լեռան շարունակությունը կազմող Դեմիր դաղի (Երկաթի սար) ստորոտում և իր աշխարհագրական դիրքով բարձրադիր է Վերին Համչենից (Բաշ Համչեն): Այս բնակավայրը հայկական ձեռագրերում հիշվում է Ճմիլ, Ճիմիլ, Ճեմել, իսկ օսմանյան և գերմանական աղբյուրներում՝ Ջիմիլ, Ջեմիլ անուններով: Ներկայումս այս գյուղը՝ Ջիմիլ անունով, Թուրքիայի Ռիգե նահանգի Իքիզդերեի գավառի վարչական շրջաններից մեկն է և գտնվում է Ռիգե քաղաքից դեպի հարավ՝ 84 կմ հեռավորության վրա: Ջիմիլը բաժանված է երեք թաղի՝ Բաշ քյոյ (Վերին գյուղ), Հափինչ (Օրթա քյոյ Միջին գյուղ, նոր անունը՝ Փաշա քյոյ) և Աշաղը քյոյ (Ներքին գյուղ, նոր անունը՝ Գյուվեն): Բաշ քյոյը Ռիգեի ամենաբարձր և վերջին համչենական գյուղն է²: Օրթա քյոյի մեջտեղով է հոսում Հափինչ <Ափինց (այժմ՝ Փաշա քյոյ) գետը: Ղ. Ինճիճյանը նշում է, որ «Ճեմիլ գետին ակներուն մօտ կան Վանէ եւ Կաւկամէ երկու գիւղեր, որոնց միջավայրէն մի ջուր կը հոսի. այս ջրի մէկ մասը կը քարանայ»³, իսկ մյուս մասը հոսում է դեպի Իրիգեի Կարադերե՝ խառնվելով Կալոպոտամոս գետին: Ջիմիլն այսօր էլ հայտնի համչենական գյուղ է. այնտեղ շարունակում են ապրել իսլամացված համչենցիների սերունդները, որոնք կրոնափոխ լինելուց հետո ժամանակի ընթացքում կորցրել են իրենց հայկական ինքնությունն ու դարձել թրքախոս: Այսպես են ջիմիլցի համչենցիները ներկայացնում իրենց գյուղի դիրքն ու առանձնահատկությունները խաղիկներում. Arkası Demir dağı / Cimil üç para köydür... / Ետևում Դեմիր դաղն է, Ջիմիլը երեք թաղ է... կամ՝ Üstüne Demir dağı / Cimilin üstü Sokhovit dağı / Dayman met ederler Kuruyatağı... / Վերևում Դեմիր դաղն է, Ջիմիլի վրա Սողովիտ սարն է / Բայց գովում են միշտ Քուրուլաթաղը⁴:

րին հոսանքից և ձգվելով՝ հասնում է արևմուտք՝ մինչև Իրիս գետի հովիտը: Երկարությունը՝ մոտավորապես 1000 կմ է: Այն տարբեր հատվածներում ունի այլ անուններ. արևելյան հատվածը՝ Քաջքար գագաթով, կոչվում է Արևելապոնտական, Խաղտեաց, Պարխարյան, Պարխադես Լազիստանի, ունի 3937 մ բարձրություն» (տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 356):

² Ö. Öztürk. Karadeniz. Ansiklopedik Sözlük, c. 1. İstanbul, 2005, s. 227.

Վերոնշյալ Բաշ քյոյ, Օրթա քյոյ և Աշաղը քյոյ գյուղերը չպետք է շփոթել Վերին Համչենի (Բաշ Համչեն) համանուն գյուղերի հետ (Վերին Համչենի մասին տե՛ս Լ. Սահակյան. Համչենը հայկական ձեռագրերում, Երևան, 2019, էջ 234):

³ Ղ. Ինճիճեան. Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մասն առաջին, հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 397: Ղ. Ինճիճյանի հիշատակած այս գյուղերը հունական էին, և ներկայումս էլ այնտեղ ապրում են կրոնափոխ հույներ:

⁴ Համչենում դաշտային աշխատանքների ժամանակ գրանցել ենք Ջիմիլի արոտավայրերի հետևյալ հայկական անունները՝ Սալէր, Սօխովիտ, Քէղուտ (Գեղուտ), Օվիզ (Հովիտ), Չուրմոնիմոն կամ Չիրմանիման (Չուր և աման բառերից է կազմված): Քէղուտ և Չուրմոնիմոն անուններով արոտավայրեր ունեն նաև Սենոզի շրջանի և Խոտորջուրի համչենցիները (Խոտորջուրում՝ Չուրիման): Ջիմիլին է պատկանում նաև Քուրուլաթաք, Սարֆին կոչվող արոտավայրերը, որտեղ

Հունական աղբյուրները վկայում են, որ դեռևս հնագույն ժամանակներից Պարխարյան կամ Խաղտյաց լեռներն ունեցել են հարուստ երկաթի հանքեր, և Խաղտիքի բնակիչները՝ խաղտիքցիները, որոնք հայտնի էին ամենոխալիբ անունով՝ երկաթի հայտնաբերողներն էին: Նրանց հանքերից սկզբում արտահանվել է արծաթ⁵: Հույն պատմիչները Խաղտիք (խալիբ) անվանումը հիշատակում են ոչ թե որպես էթնոնիմ, այլ՝ որպես մասնագիտություն, որով զբաղվել են խաղտիքցիները⁶: Քսենոփոնի նկարագրությամբ՝ խալյուբները հռչակված են եղել որպես հմուտ երկաթագործներ⁷, ինչն էլ եղել է նրանց մեծ մասի ապրուստի աղբյուրը⁸: Խաղտիքի երկաթի հանքերի գոյությունը հաստատում է նաև հույն աշխարհագրագետ և պատմագիր Ստրաբոնը: Պատմիչը տեղեկացնում է, որ Սպերին հարևան այս տարածքը հարուստ էր երկաթի ու արծաթի հանքերով, և այնտեղ ապրողները հիմնականում զբաղվել են հանքարդյունաբերությամբ⁹: Ղ. Ալիշանի տեղագրությամբ՝ Խաղտյաց կամ Պոնտական լեռների շարքի մեջ «ի հիւսիսակողման պարուս են լերինք Պարխարայ, յորս բարձրն Խաչաքար կամ Վարսամպէկ (որ է Վարչամակ), իբրև 12000¹⁰ ի կողմանս Համշինու, այս բազուկ երկայնեալ պատի զհարաւով Պոնտոսի»¹¹:

Քաչքարի կամ Խաչքարի լեռնաշղթայի մաս կազմող Դեմիր դաղը, որի ստորոտում է Ջիմիլ գյուղը, նույնպես հայտնի է եղել երկաթի հանքերով: Օ. Օզթուրքն իր «Սև ծով. հանրագիտարանային բառարանում» նշում է, որ Համշենի Եղնովիտ գյուղն ունեցել է դարբնոցներ, որտեղ մշակել են մոտակա լեռներից բերված երկաթի հումքը¹²: Կատարված դաշտային աշխատանքների ժամանակ տեղացիները ևս հաստատեցին, որ դարբնոցներ եղել են նաև Համշեն գավառի Ջիլ քաղերի (Ներքին բերդ,

հիմնականում անասնապահությունը են զբաղվում Չայելիի գավառի Սենոզի շրջանի համշենցիները:

⁵ Ն. Ա դ ո ն ց . Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 72:

⁶ Б. А р у т ю н я н. К вопросу об этнической принадлежности населения бассейна реки Чорох VII–IV вв. до н. э.– ИФЖ, 1998, № 1–2, с. 234–235.

⁷ Հ. Մ ա Ր տ ի Ր ո ս յ ա ն. Լեռնային ակունքի ֆառնը, Արշալույսի դիցուհին և գլխի ու մորթու գոհածեսը վիշապակոթողների իմաստաբանական հենքում.– Վիշապ քարակոթողները, Երևան, 2015, էջ 146:

⁸ Ք ս ե ն ֆ ո թ ո ն . Անաբասիս, թարգմ.՝ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970, էջ 94:

⁹ Տե՛ս նաև Ռ. Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. Հունական և Հռոմեական անտիկ սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին, Երևան, 2018, էջ 94, Ս տ Ր ա բ ո ն . Աշխարհագրություն, կազմող և առաջաբանի հեղինակ Ս. Հովհաննիսյան, Երևան, 2011, գիրք XVI, I, 24:

¹⁰ Նկատի ունի ոտնչափ բարձրությունը (տե՛ս Հ. Յ. վ Ր դ. Տ ա շ ե ա ն. Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, պատմական-տեղագրական ուսումնասիրություն, հ. Բ, Վիեննա, 1980, էջ 79):

¹¹ Ղ. Ա լ ի շ ա ն. Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ, 1855, էջ 1:

¹² Ö. Ö z t ü r k. Karadeniz. Ansiklopedik Sözlük, c. 1, s. 350–351.

Պատմամանրագիտական հանրագիտական 2020 № 2 Историко-филологический журнал

Չամլըհեմչին) մոտակայքում, ինչպես նաև Ջիմիլին առավել մոտ գտնվող Սենոզի լեռնային գյուղերից մեկի՝ Քեղուտի (Գեղուտ, այժմ վերածվել է ամառանոցի և արոտավայրի) հարևանությամբ գտնվող ու լքված Այդվար (Արտվար) գյուղում: Ուշագրավ մի փաստ է արձանագրված Համչենին վերաբերող 1530 թ. օսմանյան Աշխարհագիր մատյանում. Համչենի Քարե-ի Բալա բերդում (Վերին բերդ) օսմանյան զինատեսակների և այլ կենցաղային առարկաների շարքում գրանցվել է տեղեկություն նաև 10 կտոր հայկական երկաթի՝ ձուլածոների ու բերդում ապրող 4 դարբինների մասին¹³: Հավանաբար Համչենում հայ դարբինների ձուլած երկաթն առանձնահատուկ էր, որի համար էլ հայտնի էր «հայկական երկաթ» անունով: Այսօր էլ Դեմիր դաղի վրա երևում են հին հանքահորերի հետքեր, և չի բացավում, որ դրանք հենց այն հանքավայրերն են, որոնք շահագործվել են դեռևս հնագույն ժամանակներից¹⁴:

Ուրույն է նաև Ճիմիլ/Ջիմիլ համչենական այս բնակավայրի հին տների տեսքը. դրանք շինված են հսկա ծառերի բներից, որոնք միմյանց ամրացվել են ցեխի շաղախով: Նախկինում բնակիչները զբաղվել են մեղվապահությամբ¹⁵:

Ճիմիլ/Ջիմիլի հայկական ձեռագիր մատյանները

Ճիմիլի «Շարակնոցը», 1513 թ.

Ճիմիլ/Ջիմիլ գյուղի անցյալի վերաբերյալ հայկական աղբյուրներում գրեթե տեղեկություններ չեն պահպանվել: Սակայն այս գյուղում ընդօրինակված երկու բացառիկ ձեռագիր՝ «Շարակնոցը» (տե՛ս նկ. 1, 2) և «Ավետարանը», հաստատում են, որ Ճիմիլ/Ջիմիլը եղել է հայոց բնակավայր: Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության գրադարանում պահվող 1513 թ. մագաղաթյա բոլորգիր և խաղերով «Շարակնոցի»¹⁶ հիշատակարանում նշվում է, որ ձեռագիր մատյանի օրինակողն ու ծաղկողը համչենցի գրիչ

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tahrir Devteri (այսուհետ՝ BOA. TD.), Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rûm Defteri, no 387 (H.937/M.1530), s. 732, 733.

¹⁴ Լ. Սահակյան. Համչենը հայկական ձեռագրերում, էջ 18–26:

¹⁵ Ö. Öztürk. Karadeniz. Ansiklopedik Sözlük, c. 1, s. 227. Տե՛ս ն ու լ յ ն ի՝ Pontus: Antik Çağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi. Ankara, 2011, s. 771.

¹⁶ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան (այսուհետև՝ Վնն.), ձեռ. չ^ր 994: «Թուղթ 355, մեծությունը՝ 12.5x7: Գրություն՝ 9.5x6: Տող՝ 22: Գիրը՝ բոլորգիր, մանր, հստակ և ընտիր, Զարդագիրք՝ թռչնագիր, գույնգույն, խորագրերը՝ կարմրագիր: Գրիչ, ծաղկող և կազմող՝ Լևոն քահանա: Տեղ՝ Ճիմիլ գյուղ: Ստացող՝ Տեր Սահակ: Ժամանակը՝ ԶԿԲ (1513)»: Լ. Օգոստինոս Ամրիկյանը 1921 թ. ձեռագիրը բերում է Վիեննա (նկարագրությունը տե՛ս Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա, հ. Բ, կազմեց Շ. Շ. Ոսկեան, Վիեննա 1963, էջ 583–584): Նշենք, որ Շ. Ոսկյանի «Բարձր Հայքի վանքերը» գրքում սխալմամբ այս ձեռագրի համարը նշվել է 999-ը (տե՛ս Շ. Ոսկեան. Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա, 1951, էջ 583–584):

Լևոն քահանան է: Վերջինս մատյանում թողել է հետևյալ հիշատակարանը.

«Փառք սուրբ երրորդութեանն և միաստուածութեան հաւր և որդւոյ և սուրբ հոգւոն ամէն: Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ձեռամբ մեղաւոր եւ անարժի քահանայի Լևոնի [ի] գիւղս, որ կոչի ճմիր՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Խաչիս եւ ամենայն սրբոց: Ի թմիրս ԶԿԲ: Եւ ընտիր աւրինակէ գրեցաւ: Եւ վասն սղալանաց սորա թողութիւն արէք, զի կար իմ այսչափ էր: Եւ որք եղանակելով հանդիպիք ի սմա յիշեսջիք զաշխատող սորա ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր, թողութիւն խնդրեցէք վասն միոյ մեղաւորիս: Եւ աստուած փրկէ զձեզ յամենայն փորձութենէ եւ արժանի արացէ արքայութեանն»¹⁷:

Մատյանում այլ ձեռագրով առկա է մեկ այլ հիշատակագրութիւն ստացողների մասին. «Գրեցաւ եղանակաւորս տառս. յիշատակ է շարակայանոց Նորհատին և որ կողակցին Յիսիմին, ի ձեռս Տէր Սահակայ եպիսկոպոսին, ի դուռն սուրբ Խաչիկ հօրն: Յիշատակ է, ով ոք չունի յիշխանութիւն կամ առնելոյ կամ ծախելոյ կամ գրաւակ դնելոյ ...»¹⁸ (տե՛ս նկ. 3):

Լևոն քահանայի հիշատակարանից հայտնի է դառնում, որ ճմիր/Ձիմիրը եղել է հայաբնակ, և այնտեղ 1513 թ. գործել են Աբ. Աստվածածին ու Աբ. Խաչ եկեղեցիները: Այս «Շարակնոցը» 1513 թ. ստացել է Համշենի Աբ. Խաչիկ հոր վանքի եպիսկոպոս Տեր Սահակը, որը ձեռագրում թողել է իր հիշատակագրութիւնը՝ հաղորդելով, որ մատյանն օրինակվել է ի հիշատակ Նորհատի և նրա կնոջ՝ Յիսիմինի: «... ի դուռն սուրբ Խաչիկ հօրն» արտահայտութիւնը վկայում է, որ Եղնովտի վանքին կից գործել է գրչութիւն:

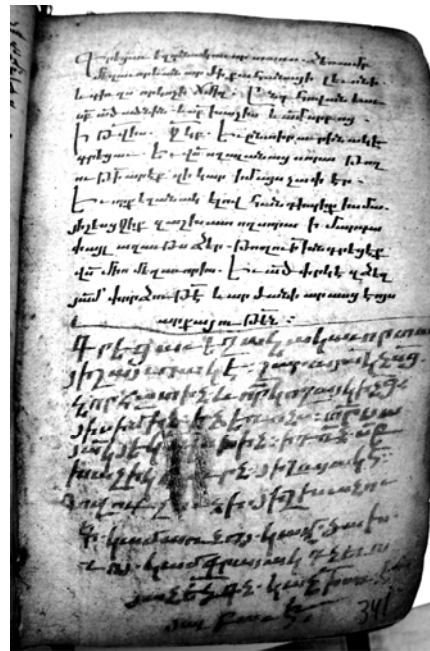
Նկ. 1. Վնն., ձեռ. Հ^մր 994, «Շարակնոց», Համշեն, ճմիր, Աբ. Աստվածածին, գրիչ՝ Լևոն քահանա:

յան դպրոց: Լեզվական առումով արժեքավոր են նաև հիշատակագրութիւն մեջ նշված Լևոն, Սահակ, Նորհատ, Յիսեմին (Յասեմին) անունները, որոնք լրացնում են Համշենում գործածված անձնանունների շարքը¹⁹:

¹⁷ Վնն., ձեռ. Հ^մր 994, 341ա:
¹⁸ Նույն տեղում:
¹⁹ Լ. Սահակյան. Համշենը հայկական ձեռագրերում, էջ 256:

Ճմիրի «Ավետարանը» և 1621 թ. հիշատակարանը

Ճմիրի «Ավետարանի» մասին միակ վկայությունը հանդիպում ենք Մ. Սանոսյանի հոդվածում²⁰: Այստեղ տեղանունը հիշվում է Ճմիրի տարբերակով: Հոդվածագիրն այս մատյանը տեսել է Սպեր գավառի Մաթուսանց գյուղում ու տվել հետևյալ նկարագրությունը. «Մաթուսանց գիւղ. Ճմիրի Ս. Աւետարան, մեծադիր մագաղաթեայ, երկէջ, փոքր երկաթազիր: Ռիզէ գաւառակին Ճմիրի գիւղէն եկած: Ճմիրի այժմ

Նկ. 2. Վնն., ձեռ. Հ^մ 994,
«Շարակնոց», Համչեն, Ճմիր,
Սբ. Աստվածածին,
գրիչ՝ Լևոն քահանա, սկզբնաթերթ:

Նկ. 3. Վնն., ձեռ. Հ^մ 994,
«Շարակնոց», Համչեն, Ճմիր,
Սբ. Աստվածածին, գրիչ՝ Լևոն
քահանայի հիշատակարանը և
ստացողի հիշատակագրությունը,
341ա:

լազաբնակ գիւղ մըն է»²¹: Մ. Սանոսյանը նաև գրում է, որ ձեռագրի գրչությունը և հիշատարականի թիվը պահպանված չեն: Սանոսյանը մեջբերում է «Ավետարանի» նորոգման հիշատակարանից հետևյալ տողերը. «Նորոգեցաւ Ս. Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց Ռշ. (670)» և մեկնաբանում է. «ըսել է, թէ 300 տարի մը առաջ գրուած է, որով

²⁰ Մ. Սանոսեան. Սպերի հնութիւնները.— «Արեւելք» (Պոլիս), 1904, թիւ 5579:

²¹ Նույն տեղում:

900–1000 տարուան գրչութիւն մը կը կարծուի: Յիշատակարանը կրօնական յուզիչ բաներ կաւանդէ»²²: Նկատենք, որ այս հոգւածում Սանոսյանի նշած «Հայոց ՌՀ» ոչ թե 670, այլ՝ 1621 թվականն է: Հավանաբար վրիպակի հետևանք է: Իսկ եթե հաշվի առնենք Սանոսյանի այն տեղեկութիւնը, որ ձեռագիրը մոտավորապէս 900–1000 տարվա հնութիւն ունի և ելակետ ընդունենք հիշատակարանի նորոգման 1621 թվականը, ապա այն պետք է, որ գրված լինէր 621–721 թթ.: Սա նաև կարող է հաստատել ձեռագրի երկաթագիր լինելու փաստը:

Հ. Տաշյանը, ևս անդրադառնալով այս հոգւածին, գրում է. Երբ «Ճեմիր բռնադատուած էր իսլամանալ, փախստականք կրցած էին ազատել եկեղեցւոյն հին մագաղաթեայ երկաթագիր Աւետարանը, որ անոր համար «Ճիմիր-Աւետարան» կը կոչուէր: Ասի վերանորոգուած էր 1621-ին: Թուրք գրաքննութիւնը չէր ներեր, որ հրատարակուէր գոնէ այս նորոգման պատմական յիշատակարանը, որ կրօնական յուզիչ բաներ կաւանդէ: Սպերի Մաթուսանց գիւղը գտնուած այս հին Ձեռագիրը, թէ այժմ ինչ եղած է 1915ին աղետքէն ետքը՝ չենք գիտեր»²³:

Մ. Սանոսյանը ճիմիր գյուղը 1904 թ. սխալմամբ ներկայացնում է որպէս լազաբնակ: Այնինչ այս գյուղը երբեք լազաբնակ չի եղել: Մինչև այժմ էլ այնտեղ ապրում են իսլամացված համշենցիների սերունդները:

Ճմիր/Ջիմիր բնակավայրը Օսմանյան կայսրութիւն վարչական բաժանումներում և աշխարհագիր մատյաններում

Հայկական աղբյուրներում ճմիրի մասին պահպանվել են կցկտուր տեղեկութիւններ: Այդ բացը, սակայն, որոշ առումով լրացնում են XVI–XVII դդ. օսմանյան Աշխարհագիր ու հարկային մատյանները: Համշենում օսմանյան իշխանութիւններն առաջին գրառում-հաշվառումներն անցկացրել են 1486 թ.²⁴ Հավաքած տեղեկութիւններն ամփոփելով Տրապիզոնի սանջակի Աշխարհագիր մատյանում: Նման միջոցառումները կայսրութիւնում իրականացվում էին նոր տարածքներ գրավելուց անմիջապէս հետո՝ այն յուրացնելու, կառավարումը դյուրացնելու և հարկահավաքութիւնը կազմակերպելու հեռազնա նպատակներով²⁵: Վերոնշյալ մատյանում Համշենը գրանցվել է որպէս օս-

²² Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Հ. Ոսկեան. նշվ. աշխ., էջ 159:

²³ Հ. Յ. վրդ. Տաշեան. Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, պատմական-ազգագրական հարեւանցի ակնարկ մը, Վիեննա, 1921, էջ 29:

²⁴ BOA. Maliyeden Müdevver Defteri, no 828 (H.891/M. 1486), s. 326.

²⁵ Եթե գրանցման ենթակա վայրը նոր էր գրավված, սկզբում թահրիր (աշխարհագիր) անցկացնող էմիրը (մարզահամար և հողի հաշվառում կատարող պաշտոնյա) հաստատում էր տվյալ տարածաշրջանի վարչական պատկանելութիւնն ու բաժանումը: Այնուհետև իրավասու պաշտոնյաններն այցելում էին բոլոր բնակավայրերը, արձանագրում հարկ վճարողների հողային տիրույթները (խաս, թիմար, գիամեթ) ներառյալ հարկերից ազատվածներին, հողատերերին ու հողագուրկներին, ընտանիքավորներին և ամուրիներին, տարիքավորներին ու

մանյան գեամեթ (գամին)²⁶ թիմարային հողատիրության տեսակ: Պարբերաբար անցկացվող օսմանյան աշխարհագիրները վկայում են, որ XV դ. վերջին և XVI դ. սկզբին Քաղքարի լեռնագոգերում սփռված հայոց Համչեն գավառը հայտնվել էր օսմանյան վարչաքաղաքական ու տնտեսական վերահսկողության ներքո: Պաշտոնական այս գրանցումներում հայ բնակչությունը Համչենում կազմում էր ճնշող մեծամասնություն:

Օսմանյան գրագրության մեջ ձմիրն առաջին անգամ հիշատակվում է 1520/30 թթ. Համառոտ մատյանում²⁷՝ Զիմիր տարբերակով: Ըստ այս աղբյուրի՝ Համչենի քաղան բաժանված էր երեք նահիյեի (գյուղախումբ)՝ Հեմչին (ներկայիս Համչեն գավառ), Քարահեմչին (ներկայիս Չամլըհեմչինի գավառ) և Էքսանոց (ներկայիս Սենոզի շրջան)²⁸: Համչենի քաղայի Զիմիր գյուղը վարչականորեն պատկանում էր տասը գյուղերից բաղկացած Քարահեմչին (Համչեն)²⁹ նահիյեին: Ինչպես պարզ է դառնում մատյանից, Զիմիր գյուղն ուներ 34 տուն հարկատու գեբը³⁰ (անհավատ), 8 տուն մու-

այրիներին, արհեստավորներին, իմամին (մուլլա, կրոնապետ), փափագին (քահանա), նույնիսկ հաշմանդամներին: Էմինի պահանջով տվյալ շրջանի թիմարատերերը նրան էին ներկայացնում հողատիրության ձևերը հաստատող ֆերմանները, բերաթերքը, թիմարատիրոջ սեփականության իրավունքը կամ հարկերից ազատված լինելը հաստատող այլ վկայագրեր: Արձանագրվում էին նաև քչաղները (ձմեռանոցներ) և յալլաները (ամառանոցներ), բերքի տեսակները, դրանց տարեկան քանակությունը, ջրաղացները, ձիթհանները, տարեկան եկամտի չափերը: Ապա մանրամասն տեղեկություններ էին տրվում ցանքատարածությունների ու արոտավայրերի մասին: Էմինին էր վերապահված գրանցման աշխատանքներից հետո հաշվետվություններ կազմելու պարտականությունը՝ հարկատու շրջանների առանձնահատկությունների ու հարկերի միջև եղած տարբերությունների, թիմարատերերի և նրանց ծառաների վերաբերյալ: Դրան հետևում էին թիմարների վերաբաժանումը՝ ըստ եկամտունների, որոնք արձանագրվում էին առանձին մատյանում: Ընդհանուր հաշվառումները կատարվում էին ըստ վիլայեթների և լիվաների (տե՛ս Լ. Սահակյան. Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, Երևան, 2007, էջ 34–43):

²⁶ Զեամեթ— օսմանյան հողատիրության ձև: Տրվում էր պետական երկրորդ կարգի պաշտոնյաներին՝ գանձարանի հաշվապահներին, գնդերի հրամանատարներին և քարտուղարներին: Զաիմ— նշանակում է ավատատեր (Մ. Աբիկեան. Ընդարձակ բառարան Տաճկերէն հայերէն, Կ. Պոլիս, 1892, էջ 296):

²⁷ BOA. TD., no 387 (H.937/M.1530), s. 732, 733.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 731: Նաև՝ M. H. Bostan. XV–XVI Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayatı. Ankara, 2002, s. 221.

²⁹ BOA. TD., no 387 (H.937/M.1530), s. 731.

³⁰ Գեբը (جگه) – պարսկերեն նշանակում է կրակապաշտ, գրադաշտ: Տվյալ դեպքում օգտագործվել է անհավատ իմաստով և համարժեք է գյավուր բառին: Վերջինս առաջացել է գեբը բառից (տե՛ս F. Devellioğlu. Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Eski ve Yeni Harflerle, 19 Baskısı. Ankara, 2002, s. 155):

սեղեմ և 3 տուն սիփահի³¹: Համչենին վերաբերող օսմանյան մատյանների մասին շատ կարևոր դիտարկում են արել թուրք աղբյուրագետները. Թուրքիայի Հանրապետության Գլխավոր վարչապետական արխիվի տնօրինության՝ Օսմանյան արխիվի բաժնի հրատարակած «387 համարի Քահրամանի և Ռուսի նահանգների մատյանների հաշվեմատյանում» նշվում է, որ 1530 թ. Համչենի քաղաքին³² վերաբերող Համառոտ մատյանում գեթը կոչվող տների կողքին գրանցված մուսելլեման³³ եզրը սխալ է որպես մուսուլման ընթերցելը, և այն կարող է թյուրըմբռնման տեղիք տալ (նշենք նաև՝ արաբատառ գրությամբ այս երկու բառերը նման են): Թուրք աղբյուրագետները, քննելով 288 և 442 համարների աշխարհագիր մատյանները, եզրակացնում են, որ Համչենի բնակավայրերի գրանցումներում որևէ փաստ չի հանդիպում մուսուլման տների գոյության մասին, ուստի ճիշտ է մուսելլեման տուն ընթերցումը³⁴: Այս բացատրությունը չափազանց կարևոր է, քանի որ որոշ թուրք աղբյուրագետներ Համչենին վերաբերող մատյաններում իսկապես այս եզրը կամ սխալ են ընթերցել կամ էլ միտումնավոր կեղծել՝ գավառի ժողովրդագրական պատկերն աղճատելու նպատակով³⁵: Իսկ այս աղբյուրներում գրանցված հայկական անուններին առհասարակ չեն անդրադարձել: Ինչ վերաբերում է մուսելլեմաններին, նրանք հարկերից ազատված, տվյալ դեպքում, հայ քրիստոնյաներ էին: Չի բացառվում, որ հիշատակված երեք տուն սիփահի կարող էին լինել նաև քրիստոնյաները³⁶: Ձիմիլին վերաբերող հետագա գրանցումներում սիփահիների այլևս չենք հանդիպում:

Այնուհետև, 1554 թ. Մանրամասն (Mufassal) աշխարհագիր մատյանում Ձիմիլը հիշվում է որպես Համչենի քաղաքի գյուղերից (տե՛ս աղյուսակը): Տրված են հարկատու բնակչության՝ արական սեռի անձնանունները. նշվում են տուն-գերդաստան՝ հայրերի, որդիների և եղբայրների անունները: Պաշտոնական այս գրանցումները հիմնական

³¹ Սիփահի – հեծելազոր՝ օսմանյան ռազմավատական համակարգում:

³² Քաղա – օսմանյան վարչական միավոր. օգտագործվել է ավան իմաստով:

³³ Մուսելլեման (مسلمان) – Օսմանյան կայսրության կազմավորման ժամանակ և Օրհան Գազիի սուլթանի օրոք (1329–1359) ձևավորված զինվորական ծառայության մեջ գտնվող հարկերից ազատ դասի անունը (M. Z. Pakalın. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. 2. İstanbul, 1993, s. 627. Տե՛ս նաև H. İnalçık. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi – I. Ankara, 1959, s. 10–11, 107–109):

³⁴ BOA. TD., no 387 (H. 937/M.1530), s. 50.

³⁵ Տե՛ս M. H. Bostan. Նշվ. աշխ., էջ 348–348:

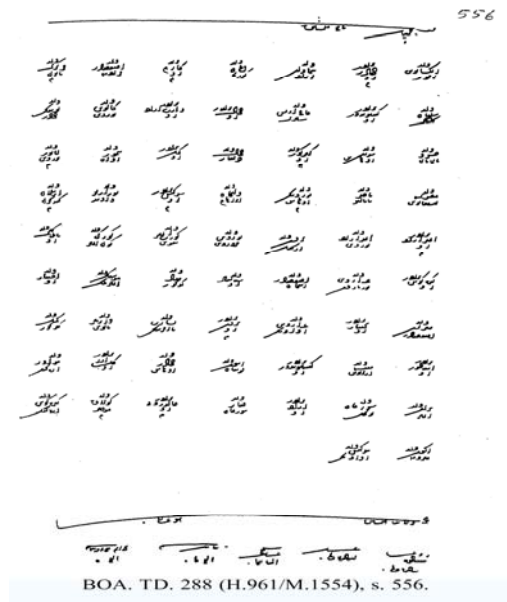
³⁶ Տե՛ս Gayri Müslim բառհոգվածը, İslam Ansiklopedisi ([https:// islamansiklopedisi.org.tr/gayri-muslim](https://islamansiklopedisi.org.tr/gayri-muslim)).

Ջիմիյի հարկատու հայ բնակչությունն՝ րստ 1554 Աշխարհագիր մատյանի ³⁷						
Համաչենին ենթակա Ջիմիյ գյուղը						
Ջաբուրի (Ջաբար) որդի Ալէքսանուս	Եղբայր ինչադուր (ինչատուր) ամուրի	Ազադի որդի Սիմէոն	Գէվորգի որդի Ռէհան	Եղբայր Գարիմ ³⁸ ամուրի	Մարադինի (Մարտին) որդի Ասվասադուր (Աստվածատուր)	Մանվէլի որդի Միգաբ (Միսակ) ամուրի
Գուլիկի (Գակ) որդի Գուլբէգ	Եղբայր Կոստոնդուր (Կոստանդին)	Շադիի որդի ինչէրէս	Եղբայր ինչաբ (ինժակ)	Եղբայր Վարդազադ	Թօրօսի որդի Գալուս (Գալուստ)	Ինչադուրի որդի Թօննիկ
Բայաբակ (?) որդի Խօրօվ	Օհանէսի (Հովաննես) որդի Շիրին	Եղբայր Գիրքօր (Գրիգոր), ամուրի	Խուբեարի որդի ինչաբ (ինժակ)	Եղբայր Մելիք	Օվանի (Հովան) որդի Սիմավօր	Թօրօսի որդի Լագուր (Լազար)
Սթէֆանօսի որդի Մէարօբէ (Մարտր)	Եղբայր Մախիր (Մհեր)	Օհանէսի որդի Նօրդունի, ամուրի	Աբրահամի որդի Վահան	Եղբայր Սարգիս ամուրի	Դավիդի (Դավիթ) որդի Նօրազիդ	Գիրքօրի (Գրքօր) որդի Աբսլան ամուրի
Եղբայր Ամիրզադ ամուրի	Ամիրզադի որդի Թօրօս	Առաքիլի (Առաքել) որդի Բարօն	Մարգրօսի (Մարտիրոս) որդի Թօրօս	Բօդօսի (Պողոս) որդի Գօգալամիր	Գուլամիլի որդի Գէվորգ	Եղբայր Փայլաբէգ (?)
Եղբայր Գիրազօս	Նօրբարօնի որդի Ղազարօս	Իշխանի որդի Ասվասադուր (Աստվածատուր)	Եղբայր Սենեսար (Սանասար)	Գիրքօրի (Գրիգոր) որդի Սիագ (Սմբատ)	Ամիրմէլիքի որդի Մօսիք	Եղբայր Էլսար (Եղզար, Եղազար)
Ասվասադուրի (Աստվածատուր) որդի Միրան	Եղբայր Գաբար	Ավադիքի (Ավետիք) որդի Ղազարոս	Եղբայր Բարոն (Պարոն) ամուրի	Փարամուղբեգ որդի Լազարե	Թաթոսի որդի Վարդեր	Գիրքօրի (Գրիգոր) որդի Մելիք
Եղբայր Ասադուր (Ասատուր)	Օվանոսի (Հովաննես) որդի Մոսէ	Եղբայր Կոստոնդուր (Կոստանդին)	Օհանի որդի Ակօբ (Հակօբ)	Օհանեսի որդի ինչատուր	Եղբայր Գյուլազիդ	Առաքիլի (Առաքել) որդի Դիրադուր (Տիրատուր)
Ամիրի որդի Միրան	(Սաբար) Ջաբար որդի Սուրխան (Սարուխան)	Եղբայր Ազադ	Սուրխանի (Սարուխան) որդի Սաբար (Ջաբար)	Եղբայր /// Սալդրուն	Մօսիի որդի Գուլակ	Առաքիլի որդի Գիրաբօս (Կիրակոս)
Սերօբեի որդի Ակօբ (Հակօբ)	Ավադիքի (Ավետիք) որդի Սարգիս					

³⁷ BOA. TD., no 288 (H.961/M.1554), s. 556.

³⁸ ? նշանը դրված է չվերծանված անունների փոխարեն:

նում արվել են օսմաներեն, որոնք առհասարակ չեն արտացոլում հայերենի բաղաձայն հնչյունների համակարգն ամբողջությամբ: Բնականաբար, գրագիրն անձնանուններն արձանագրել է՝ համապատասխանեցնելով օսմաներենի տառադարձումներին, որի հետևանքով շատ դեպքերում անձնանունների գրանցումներն ունեն աղճատված պատկեր: Իսկ այս գրագրությանը բնորոշ սիյաքատ ձեռագրերում ձայնանիշների և տառերի համապատասխան նշանների բացակայությունն էլ ավելի է բարդացնում որոշ անձնանունների ընթերցումն ու վերականգնումը: Անունները վերծանելիս պետք է հաշվի առնել նաև այն

Նկ. 4. վարչապետական օսմանյան արխիվ, աշխարհագիր մատյան 288 (H. 961/M. 1554), էջ 556:

հանգամանքը, որ լեզվական այս իրողություններն իրենց վրա կրում են Համշենի բարբառի տեղական խոսվածքի հնչարտասանական նստվածքը: Ուստի կարևորել ենք նաև տեղացիների հետ կատարած լեզվական ճշտումներն ու Համշենի բարբառին հատուկ հնչյունական և բառակազմական առանձնահատկությունները:

Վերը բերված աղյուսակում բերված անձնանունները հստակ պատկերացում են տալիս Ձիւղի գյուղի ազգային նկարագրի մասին: Միաժամանակ լեզվական այս փաստերում տեղ գտած հնչյունական գրանցումները բացահայտում են Ձիւղի լեզվավիճակը: Գրանցված և վերծանված անձնանուններին կից տրվում են վերականգնված ձևերը³⁹: Մատյանում գրանցումը կատարվել է նկ. 4-ում բերված հերթականությամբ:

Այսպիսով, XVI դարում Համշենի Ձիւղի գյուղում տարածված էին հետևյալ արական անձնանունները. Աբրահամ, Ազադ, Ալեքսանոս, Ակոբ (Հակոբ), Ամիր, Ամիրզադ, Ամիրմելիք, Առաքիլ (Առաքել), Արսլան, Ասադուր (Ասատուր), Ասվասադուր (Աստվածատուր), Ավատիք (Ավետիք), Բալաբազ (Բալաբեկ), Բարոն (Պարոն), Բողոս (Պողոս), Գասբար (Գասպար), Գալուս (Գալուստ), Գիրազոս (Կիրակոս), Գիրքոլ (Գիրգոլ), Գիրքոր (Գրիգոր), Գոզալամիր, Գյուլագիզ, Գյուլամիր, Գուլիկ (Գլակ), Գևորգ, Դավիդ (Դավիթ), Դիրադուր

³⁹ Օսմանյան այս վավերագրերի վերծանումներում մեզ օգնելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում օսմանագետ Իրֆան Ալեքսիվա Չաղաթային:

Պատմամանրագիտական հանդես 2020 № 2 Историко-филологический журнал

(Տիրատուր), Զաքուր (Զաքար), Էղզար (Եղիազար), Թորոս, Թոռնիկ, Իշխան, Լազուր (Լազար), Խաչերես, Խաչադուր (Խաչատուր), Խաջակ (Խաժակ), Խոսրով, Խուբար, Կոստոնդուր (Կոստանդին), Ղազարոս, Մանվել, Մարազինի (Մարտին), Մարզրոս (Մարտիրոս), Միզաք (Միասակ), Մելիք, Մեսրոբե (Մեսրոբ), Միրան, Մոսէ (Մովսես), Մոսիք (Մոսիկ), Նորդունգ (Նորատունկ), Նորազիգ, Նորբարոն (Նորպարոն), Շաղի, Շիրին, Ռեհան, Սենեսար (Սանասար), Սարգիս, Սարո, Սբատ (Սմբատ), Սերովբե, Սիմեոն, Սթեֆանոս (Ստեփանոս), Սուլթան, Սուրխան (Սարուխան), Վահան, Վարթեր (Վարդեր), Վարդազար, Փարամուզաբեկ, Քասբար (Քասպար), Օհան (Հովան), Օհանես (Հովհաննես)⁴⁰:

Մատյանում գրանցված ամուրիները⁴¹ վճարել են նախատեսված հարկի կեսը՝ ընդունված կարգի և իրենց սոցիալական վիճակի համաձայն: Օսմանյան գրանցումներից պարզվում է, որ Համշենի հայ բնակչությունից հարկը գանձվել է միասնական և բնամթերքի տեսքով (մեղր, մեղրամոմ, ընկույզ և այլն): Ըստ այս աղբյուրի՝ 1554 թ. Զիմիլում կար հարկատու 55 տուն և առանձին՝ 12 ամուրի, ընդհանուր առմամբ՝ 110 շունչ: Հիմնականում կանայք, անգործները, հոգևորականները, տարեցները, անդամալուծներն ու այրիներն ազատված էին գլխահարկից⁴², և նրանց անունները, բնականաբար, տեղ չեն գտել մատյաններում:

Հայկական աղբյուրները վկայում են, որ հայ ավանդական ընտանիքն ունեցել է 6–8 շունչ, երբեմն՝ 10-ից ավելի⁴³: Համշեն գավա-

⁴⁰ Պատմաբան Գ. Բաղդյանի հրատարակած Տայքի նահանգին վերաբերող օսմանյան ընդարձակ մատյանի անձնանունների հետ համեմատելիս նկատում ենք որոշ անձնանունների կաղապարաձևերի ակնհայտ նմանություններ և կրկնություններ [տե՛ս Գ. Բաղդյան. Տայքի կենտրոնական և արևելյան գավառների ազգային նկարագիրը XVI դարի վերջին. ըստ «Գյուրջիստանի վիլայեթի» ընդարձակ հարկացուցակի. – «Վեմ» (Երևան), 2017, թիվ 4, էջ 49–50]:

⁴¹ Ամուրին չունի հողակտոր կամ ապրում է հոր հետ և պիտանի է աշխատանքի: Ամուրի տղամարդկանցից գանձվում էր մոտավորապես 6 ակչե, աղջիկներից՝ 60 ակչե, այրի կանանցից՝ 30 ակչե (տե՛ս Լ. Սահակյան. Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, էջ 285):

⁴² Երբեմն գլխահարկ գանձում էին 10-ից մինչև 80 տարեկան արական սեռի ներկայացուցիչներից (տե՛ս Y. Koç. Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihini Sorunları, Bilig, №: 65. Ankara, 2013, s. 185):

⁴³ Լ. Սահակյան. Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, էջ 60–61: Թուրք հայտնի աղբյուրագետ Օ. Բարքանն առաջարկում է օսմանյան մատյաններում գրանցված տները հաշվել միջինը 5 շունչ (տե՛ս Ö. L. Barkan. Tarihi Demografi Araştırmaları. İstanbul, 1953, TM, sayı X, s. 11–12): Սակայն XVII–XIX դ. հայկական աղբյուրները վկայում են, որ Համշենի ան-

ուում ևս պահպանվել էր բազմանդամ ընտանիքի ավանդույթը, անգամ իսլամացումից հետո⁴⁴: Այս ամենը հաշվի առնելով կարող ենք ենթադրել, որ Ջիմիլը եղել է հայկական հոծ բնակավայր:

Ջիմիլի բնակավայրը հիշվում է նաև 1564 թ. Համշենի քաղաքին վերաբերող Մանրամասն աշխարհագիր մատյանում⁴⁵: Այստեղ ևս արժեքավոր տեղեկություններ են արձանագրված Ջիմիլի ժողովրդագրությունից վերաբերյալ: 10 տարի անց արված այս գրանցումը կրկին անուն առ անուն ներկայացնում է հարկատու հայերին՝ 108 տուն և 51 ամուրի: Նշենք, որ այս աղբյուրում կրկնվում են նախորդ մատյանում հիշվող հարկատուների անունների մի մասը⁴⁶: Ահա վերծանված և վերականգնված անձնանունները. Ազատ, Աբոմ (Ատոմ), Ալթուն, Անդրանիկ, Անդրեաս, Ակոբ (Հակոբ), Ամիրզադ, Ամիրվան, Ամիրխան, Առաքիլ (Առաքել), Ասլան, Աստվասադուր (Աստվածատուր), Ասդուր (Աստուր-Ասատուր), Արդուս, Բաքուր (Բակուր), Բարոն (Պարոն), Բարոն-Վարթ (Պարոն-Վարդ), Բեդիք (Պետկ), Բեդրուս (Պետրուս), Գուլարսլան, Գուլամիր, Գուլակ (Գլակ), Գևորգ, Դավիդ (Դավիթ), Զադ, Զարվուշ, Զորավար, Էղզար (Եղգար-Եղիազար), Էրեմիա (Երեմիա), Թաթոս, Թազվոր (Թազավոր), Թոթիկ, Թորոս, Լազուր (Լազար-Եղիազար), Լուսիկ, Խաչադուր (Խաչատուր), Խաչերես, Խարզոսար (Գորգասար), Խոսրով, Խոսրիդ (Խոսրեդ), Խուբիար, Չերոն (Շերոն), Գարաբեդ (Կարապետ), Գիրագոս (Կիրակոս), Գոսդան (Կոստան), Ղազարոս, Ղուգաս (Ղուկաս), Մանթաշ, Մանուկ, Մարքար (Մարգար), Մարդրոս (Մարտիրոս), Մեսրոբ, Միրհան, Մոսիք, Նորադունկ (Նորատուն), Նորարև, Նուրան, Շադի, Շահամիր, Շահբեկ, Շահրիման, Շամշադին, Շիրին, Սարգիս, Վահան, Վարդ, Վարդան, Վարթևան, Վարդերես, Քասսիար (Գասպար), Քրիքոր (Գրիգոր), Քիրքոր (Գիրգոր), Քանոս (Գինոս), Քրիստոսուդուր (Քրիստոսուտու), Ստեփանոս, Սուլթան, Փիրում, Օվանես (Հովհաննես), Օվիք (Հովիկ), Օվսեբ (Հովսեբ) և այլն:

միջական հարեանությունը Սպեր գավառի գյուղերում և, առհասարակ, Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներում հայ ավանդական ընտանիքը բաղկացած է եղել 10–20, երբեմն՝ 30 շնչից ավելի: Ուստի վերոնշյալ դարերում հայկական ավանդական ընտանիքի տան անդամների միջին թիվը պետք է հաշվարկել 8 շնչից ոչ պակաս (այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս Լ. Սահակյան. Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, էջ 61–62):

⁴⁴ Այդ մասին տե՛ս Լ. Սահակյան. Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները. – Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. IV, Երևան, 2006, էջ 214–215:

⁴⁵ BOA.TD., no 442 (H.972/M.1564).

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 151–152:

1681/1682 թթ. օսմանյան իշխանությունները Համշենում իրականացնում են նոր աշխարհագիր՝ ավարիզ (արտակարգ) կոչվող հարկը գանձելու նպատակով: Այս և նախորդ գրանցումները վավերացնող մատյանները հնարավորություն են տալիս որոշակի պատկերացում կազմել Համշենի ժողովրդագրական վիճակի ու դրա փոփոխությունների մասին: 1681/1682 թթ. դրուժյամբ գավառում ավարիզի հարկ վճարողների 80 %-ը, այսինքն՝ 870 շունչ, կազմում էր հայ բնակչությունը, իսկ 19 %-ը, այսինքն՝ 209 շունչ, մուսուլման բնակիչներն էին: Ուշագրավ է, որ մատյանում հայերը տարբերակված են նեֆերան էրմենյան (neferân Ermeniyan - نفرًا ارمنیان) հայ շունչ եզրույթով: Տվյալ դեպքում նեֆերան նշանակում է չափահաս արական սեռի շունչ⁴⁷: Թեև նույն մատյանում տեղ են գտել նաև մուսուլման բնակիչները, սակայն գրանցված հայկական անունները հաստատում են, որ Համշենում այդ ժամանակ հայերը դեռևս ճնշող մեծամասնություն էին: Ինչ վերաբերում է մուսուլման բնակչության առկայությանը, ապա այն պայմանավորված էր XVII դ. վերջին Համշենում սկսված իսլամացման գործողություններով:

1681/1682 թթ. մատյանից տեղեկանում ենք, որ Զիմիրը վարչականորեն գտնվում էր Համշենի նահիյեի⁴⁸ կազմում: Չնայած այդ շրջանում Համշենում արդեն նկատելի էր ժողովրդագրական որոշ փոփոխություն, սակայն Զիմիր գյուղի հիմնական բնակիչները հայերն էին:

Այս գրանցումը կատարվել է նույն սկզբունքով. տուն-գերդաստան՝ հայր-որդի, եղբայր: Որպես ավարիզի հարկ վճարող՝ մատյանում արձանագրվել է 64 տուն՝ 116 շունչ⁴⁹: Ներկայացնենք օսմաներենից վերծանված ու վերականգնված անձնանունները՝ Ալեքս, Ամիրվարդ, Անդոն (Անտոն), Աշող (Աշոտ), Արթին, Ասլան, Ասվասաղուր (Աստվածատուր), Ավադիք (Ավետիք), Բաղդասար, Բողոս (Պողոս), Բեզրոս (Պետրոս), Գալոս (Գալուստ), Գարաբիզ (Կարապետ), Գևորգ, Գիրաքոս (Կիրակոս), Գիրքոր (Գրիգոր), Դավիթ, Էրեմիա (Երեմիա), Թորոս, Թումաս, Խաչաղուր, Խուբասար (Գումբասար), Ծերոն, Ղազար, Մանուկ, Մարգար, Մարդոս (Մարտիրոս), Մինաս, Միրհան, Նորազիզ, Նորհատ, Նորպարոն, Ռեհան, Շահմելիք, Շիրին, Սարգիս, Սիմեոն, Սթեփանոս, Սողոմոն, Սուրխան (Սարուխան), Վախան (Վահան), Վարդ, Վարդան, Քոսթան (Կոստան), Օհան, Օվաննես (Հովհաննես), Օսքովարթ (Ոսկեվարդ)⁵⁰ և այլն:

⁴⁷ BOA. Kamil Kepeci (KK.). (Mevkufat Kalemi) Defteri, no 2697 (H.1093/M.1681/1682), s. 132a. Neferân Ermeniyan եզրի տակ պետք է հասկանալ հետևյալը. պետությունն արական սեռի ներկայացուցիչներին առանձին-առանձին գրանցելուց հետո նրանց խմբավորում էր՝ ըստ տնտեսական դրուժյան՝ որպես ավարիզի հարկ վճարող տուն:

⁴⁸ Ö. Öztürk. Pontus: Antik Çağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi, s. 771.

⁴⁹ BOA. KK., no 2697 (H.1093/M.1681/1682), s. 131b–132b.

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

Առհասարակ, անձնանուններն ազգային պատկանելության կարևոր ցուցիչներ են, սակայն վերը բերված օրինակներից երևում է՝ XVI–XVIII դդ. հայկական միջավայր էին թափանցել արաբապարսկական, թուրք-թաթարական ծագման անձնանուններ կամ անվանակազմ բաղադրիչներ, որոնք հետևանք էին լեզվական փոխշփումների ու փոփոխությունների: Այնուհանդերձ, գերակշռող հայկական անձնանուններն, աներկբայորեն, վկայում են, որ Համշեն գավառը XVI–XVII դդ. պահպանել էր իր ազգային նկարագիրը: XVIII դ. առաջին քառորդում տարածաշրջանում սկսեց զանգվածային իսլամացումը:

Ավելի ուշ՝ 1853 թ., Սպերի և Ռիզեի քաղաներից ու Համշենի գյուղերից կազմվում է Քուրա-ի Սեբա (Յոթ գյուղ) նահիյեն, որի մեջ ընդգրկվում է նաև իսլամացված Ջիմիլը⁵¹:

Այսպիսով, XVI–XIX դդ. օսմանյան գրանցամատյաններում արձանագրված պատմալեզվական բացառիկ նույթն արժեքավոր է Համշենում Օսմանյան կայսրության վարած վարչական սոցիալ-տնտեսական, էթնիկական քաղաքականության, ժողովրդագրության, լեզվական փաստերի՝ տեղանունների և անձնանունների ուսումնասիրության համար:

Ջիմիլ գյուղի մասին չափազանց կարևոր են 1843–1844 թթ. Համշեն այցելած գերմանացի պրոֆեսոր Կարլ Կոխի տեղեկությունները⁵²: Այդ ժամանակ Համշենի սանջակը, թեև գտնվում էր Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ, սակայն ուներ կիսանկախ կարգավիճակ, և կառավարվում էր վոյեվոդ (գավառապետ)⁵³ կոչվող պաշտոնյան: Այդ շրջանում Ջիմիլի բնակչությունը Համշենի մյուս բնակավայրերի նման իսլամացված էր: Կոխի պարզաբանմամբ՝ վոյեվոդները կառավարում էին երկրամասի բնակչության քրիստոնյա հատվածին, իսկ մուսուլիմ-

⁵¹ BOA. İrade - Meclisi Vâlâ. (İ.MVL.), no 272/10521 (H.1269/M.1853). 1856 թ. Ռիզեի, Քուրա-ի Սեբայի և Համշենի քաղաները միավորվելով հիմնվում է Ռիզեի գայմագամությունը: Հետագայում Համշենը դառնում է Լազիստանի սանջակի մաս: Քուրա-ի Սեբան և Համշենը ձեռք են բերում նահիյեի կարգավիճակ [տե՛ս Sedaret - Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mektubî Kalemi - Nezâret-Devâir Giden Defter (BOA. A.MKT.NZD.), no 183/17 (H.1272/M.1856)]:

⁵² K. Koch. Wanderungen im Oriente, während der Jahre 1843 und 1844. II: Reise im pontischen Gebirge und türkischen Armenien. Landes-Industrie-Comptoirs. Weimar, 1846, pp. 11–40.

⁵³ Վոյեվոդ – սլավոնական լեզուներում վոյեվոդ են կոչել հրամանատարներին կամ արքայազներին: Օսմանյան կայսրությունում վոյեվոդը (թրք. վոյվոդա) նույն սանջակ բեյն էր՝ գավառապետը, ով վերահսկում էր քրիստոնյա բնակչությանը և կազմակերպում հարկահավաքությունը: Ըստ “Türk Dil Kurumu” բառարանի՝ վոյեվոդ (Voyvoda) օսմանյան շրջանում Վալախիայի և Բեսարաբիայի որոշ բեյերին տրված տիտղոսի անվանումն է (տե՛ս Türkçe Sözlük, 10. Baskı. Ankara, 2005, s. 2096):

ները⁵⁴ (նահանգապետ կամ գավառապետ) իսլամ բնակչությունն ունեցող շրջաններին: Այսինքն՝ վոյեվոդների առկայությունը վկայում է, որ Համշենում դեռևս կային քրիստոնյա հայ ընտանիքներ:

Համշենը XIX դ. առաջին քառորդում վարչականորեն բաժանված էր երեք ձորապետությունների (դերեբեյություն), որոնցից մեկի կենտրոնը Ջեմիլ գյուղն էր՝ համանուն գետով: Երկրորդ ձորապետության կենտրոնն էր Օրթա քյոյը՝ Մափավրա գետի ափին, իսկ երրորդի կենտրոնը՝ Մարմանդ⁵⁵ գյուղը՝ Աթինա ծովափնյա գյուղաքաղաքից 2,5 ժամվա հեռավորության վրա էր⁵⁶: Այս վարչական միավորները գտնվում են ներկայիս Ռիզեի նահանգի կազմում: Կոխի հիշատակած Մափավրա գետի ափին գտնվող Օրթա քյոյ գյուղը Չայելիի գավառի Սենոզի շրջանում է, Մարմանդ գյուղը՝ Փաղարի գավառում, որը ձևավորվելով դարձել է Մերմոնադ:

Կ. Կոխի նկարագրությամբ՝ Ջեմիլ/Ջեմիլ գյուղի թիկունքում վեր է խոյանում Գարադթուր լեռնագագաթը, որը դեպի արևմուտք ձգված Սպերի գավառ իջնող ձապանց լեռան գագաթնագիծն է կազմում⁵⁷: Գարադթուր անունը, ինչպես գրում է Հ. Տաշյանը, կազմված է հայերեն Քարա (քարե) – կտուր բաղադրիչներից և թուրքերեն քարա–սե բառի հետ առնչություն չունի⁵⁸: Չի բացառվում, որ Դեմիր դաղ լեռան նախկին անունը եղել է Քարակտուր: Ըստ Հ. Տաշյանի՝ Ջեմիլ/Ջեմիլ տեղանունը ծագում է արաբերեն ճեմիլ՝ գեղեցկատեսիլ բառից և բնակավայրն այդպես է կոչվել բնակչության իսլամացումից հետո⁵⁹: Սակայն, ինչպես նշել ենք, 1513 թ. գրիչ Լևոն քահանայի հիշատակարանում այս բնակավայրն արդեն հայտնի էր ձեմիլ անունով և հիմնականում հայաբնակ էր, իսկ Համշենի իսլամացումն սկսվել է ավելի ուշ՝ XVII դարավերջին: Չի բացառվում ձեմիլ>ձիմիլ> ձմիլ> Ջեմիլ>Ջիմիլ տեղանվան հիմքը ճեմ>ճիմ բառն է, որը խոստով ծածկված մեծ հողակտորից⁶⁰, գուղձից բացի՝ նշանակում է ճմային-

⁵⁴ Մուսելլիմ – վարչական պաշտոն, էյալեթի կամ սանջակի կառավարչին տրվող անուն (M. Z. Pakalın. Նշվ. աշխ., էջ 628. Türkçe Sözlük, s. 1439):

⁵⁵ Մարմանդ գյուղանունն տե՛ս նաև Բ. Թոռլաքյան. Համշենահայերի ազգագրությունը, հ. 13, Երևան, 1981, էջ 29:

⁵⁶ K. Koch. Նշվ. աշխ., էջ 22–25: Տե՛ս նաև Լ. Խաչիկյան. Էջեր Համշինահայ պատմությունից. Աշխատություններ, հ. Բ, Երևան, 2017, էջ 164:

⁵⁷ K. Koch. Նշվ. աշխ., էջ 25:

⁵⁸ Հ. Յ. վրդ. Տաշեան. Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, պատմական-տեղագրական ուսումնասիրություն, հ. Բ, էջ 18:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 19:

⁶⁰ Հ. Աճառյան. Հայերենի արմատական բառարան, հ. 3, Երևան, 1926, էջ 200: Հայերենի բարբառներում ձիմ նշանակում է «հողի մեծ կտոր գուղձ, որի վրա լինում է կանաչ խոտ: ձիմով ջրի հոսքը կտրեց»: Առկա են նաև ձիմ-

ճահճային հանքաքար, գորշ երկաթաքար⁶¹: Ճմային հողակտորները լինում են ջրառատ, ջրից գոյացած ճահճային վայրերում, իսկ Ջիմիլի տեղանքը լի է լեռներից հոսող վտակներով: Ինչ վերաբերում է գորշ երկաթաքարին, ապա, ինչպես նշել ենք, Ջիմիլ գյուղի շրջակայքը հարուստ է երկաթի հանքավայրերով: Եթե համարենք, որ տեղանվան բառահիմքում ճեմ>ճիմ արմատն է, բառավերջի -իլ ածանցն անսովոր չէ հայերենին: Նշենք՝ հայերենի որոշ բառերում առկա -իլ վերջածանցը Գ. Զահուկյանը համարում է հնդեվրոպական ծագման⁶²:

Ջիմիլ գյուղում Կ. Կոխին հյուրընկալում է իշխան Գումբասարը: Վերջինս Սուլիման աղա անունով հայտնի ավագակապետ էր⁶³: Հ. Տաշյանը կարծում է, որ իշխանին տրվող Գումբասար անունն ուղղակիորեն կապված էր նրա ենթակայություն տակ գտնված Գումբու սար հովտի անվան հետ, որի կենտրոնը Ջիմիլ գյուղն էր (հետաքրքիր է, որ Գումբասար անձնանուն է գրանցվել 1681/1682 թթ. Ավարիզ մատյանում: Այսօր Ջիմիլում ապրում են Գումբասարների սերունդները՝ պահելով իրենց գերդաստանի անունը): Սուլիման աղան հայտնի էր իր քաջությամբ և ապրում էր արևածախնդիր կյանքով: Սակայն Տրապիզոնի Օսման փաշան, ցրելով պոնտական ձորապետությունները, վերջ է դնում ձորապետերի ավագակալությանը: Սուլիման աղան թեև մի քանի տարի անցկացնում է բանտում, սակայն փախչելով՝ կարողանում է իր բնօրրանում շարունակել ազատ և կիսանկախ ապրել⁶⁴:

Գումբասար իշխանի մասին գրած Կ. Կոխի պատմությունը հնարավորություն է ընձեռում պատկերացում կազմելու Ջիմիլ գյուղի հեղինակավոր ավագակապետի կյանքի մասին, և տվյալ պատմաքաղաքական միջավայրում բացահայտելու իսլամացած համշենցու այս կերպարի մարդկային շփումները, կենցաղվարությունն ու ազդեցությունը: Ինչպես գրում է Կոխը, «Հանկարծակի հարձակումների ժամանակ Գումբասար իշխանն աչքի է ընկել իր հանդգնությամբ: Նրանից մեծ նեղություններ էին կրել հարուստ քարավանները, հատկապես՝ Լազիստանի ձորապետերը: Նրա այս ալպյան բնակավայրն ամեն կողմից պաշտպանված էր բարձրաբերձ լեռներով, և այսպես բազմաթիվ թշնամիներ չէին համարձակվում հարձակվել նրա վրա իր իսկ որջի մեջ: Սակայն խորամանկ Օսման փաշան կարողացավ թակարդ սարքել և բռնել նրան: Կոստանդնուպոլսում մոլթ բանտի մեջ, մի քանի տարի տանջվելուց հետո, վերջապես կաշառքի միջոցով հաջողացնում է փախչել բանտից և ապաստանում մի ավատրիա-

կա>Ջիմգաք բառերը՝ ճահճ իմաստով (տե՛ս Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Հ. 3, Երևան, 2004, էջ 388):

⁶¹ Է. Աղայան. Արդի հայերենի բառարան, Հ. 2, Երևան, 1976, էջ 994:

⁶² Գ. Զահուկյան. Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան, 2010, էջ 806:

⁶³ К. Коч. Նշվ. աշխ., էջ 116:

⁶⁴ Նույն տեղում:

կան նավում: Ուզում էր անցնել Ավստրիա՝ այնտեղ իր հարստությունը հանգիստ վայելելու համար:

Նրա փախուստը, սակայն, մատնված էր և Ջոյուռնիայում տաճկական կառավարությունը պահանջում էր ավագակապետին: Երկար բանակցություններից հետո, երբ ավստրիական հյուպատոսը համոզվեց, որ իր պաշտպանյալ փախստականն իրոք մի ավագակապետ էր եղել և բռնվել էր մի կողոպուտի ժամանակ, հանձնում են նրան: Սակայն նոր, ավելի մեծ կաշառքների միջոցով երկրորդ անգամ հաջողվում է նրան փախչել՝ այս անգամ հասնելով իր լեռները: Նա խոստանում է հրաժարվել նախկին վարքից և այսպես վայելում է իր իշխանությունը, որը երաշխավորվեց նրան»⁶⁵:

Գերմանացի գիտնականը, Գուլբասար իշխանի մասին խոսելիս, նշում է՝ հայի տիպար էր, և որ նրա երակներում մեծապես եռում էր հայի արյունը: Այդպես բնորոշելով՝ մատնանշում է Գուլբասարի հայկական ծագումն ու բնավորության գծերը: Վերջինս էլ իրեն համարում էր Համամաշենի, որ հետո Համշեն կոչվեց, իշխանության հիմնադիր Համամ իշխանի սերունդներից⁶⁶:

Եզրակացություն

Ինչպես ցույց են տալիս հունահռոմեական աղբյուրները, Խաղտիքի լեռներում գտնվող Ճմիլ/Ջիմիլ գյուղի տարածքը դեռևս հնագույն ժամանակներում հայտնի էր իր երկաթի հանքերով: Մեզ հասած հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները վկայում են, որ հոգևոր առումով Ճմիլ/Ջիմիլը կապված է եղել Համշենի թեմին և ունեցել է Աբ. Աստվածածին ու Աբ. Խաչ եկեղեցիները: Օսմանյան Աշխարհագիր և հարկային մատյանները հաստատում են, որ այս բնակավայրն իր հայահոծ բնակչությամբ վարչականորեն Համշեն գավառի անքակտելի մաս է կազմել և իր ազգային նկարագիրը կարողացել է պահել մինչև XVII դարավերջը: Վերոբերյալ փաստերը Ջիմիլի հայկական գյուղ լինելու անհերքելի ապացույցներ են: Հատկապես XVIII դ. առաջին քառորդում Համշենում օսմանյան իշխանությունների իրականացրած իսլամացման քաղաքականության հետևանքով կրոնափոխվեց նաև Ճմիլ/Ջիմիլի բնակչությունն ու դարձավ թրքախոս՝ կորցնելով իր ազգային ինքնությունը, սակայն մինչ օրս իր տեղի թուրքական բարբառում պահպանել է հայերեն բառեր և տեղանուններ: Աղբյուրագիտական հենքի վրա Ճմիլ/Ջիմիլ

⁶⁵ Տե՛ս Հ. Յ. վրդ. Տաշեան. Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, պատմական-տեղագրական ուսումնասիրություն, հ. Բ, էջ 20–21, Կ. Կոչ. Նշվ. աշխ., էջ 31–32:

⁶⁶ Տե՛ս Հ. Յ. վրդ. Տաշեան. Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, պատմական-տեղագրական ուսումնասիրություն, հ. Բ, էջ 19–20: Հմմտ. Կ. Կոչ. Նշվ. աշխ., էջ 25:

գյուղի համապատկերի վերականգնումը լրացնում է Համշեն գավառի պատմությունը՝ ուսումնասիրությունից դուրս մնացած էջերը:

Լուսինե Սահակյան – ք. գ. թ., ԵՊՀ թյուրքագիտության ամբիոնի դոցենտ, ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի Հայ-օսմանական առնչությունների բաժնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայաստանի պատմական ժողովրդագրություն, տեղանվանագիտություն, Օսմանյան կայսրության էթնոքաղաքականություն, Համշենի պատմություն, բարբառագիտություն, Հայկական հարց և Հայոց ցեղասպանություն: Հեղինակ է 5 մենագրություն, շուրջ 50 հոդվածի և հրապարակումների: lkhastur@yahoo.com, lsahakyan@ysu.am

REFERENCES

- Abikean M. Endardzak bararan Tachkeren hayeren, K. Polis, 1892 (In Grabar).
 Adonts N. Hayastane Hustinianosi darashrjanum, Yerevan, 1987 (In Armenian).
 Aghayan E. Ardi hayereni bararan, h. 2, Yerevan, 1976 (In Armenian).
 Ajaryan H. Hayereni armatakan bararan, h. 3, Yerevan, 1926 (In Armenian).
 Alishan Gh. Tekhagir hayots medrats, Venetik, 1855 (In Grabar).
 Arutyunyan B. K voprosu ob etnicheskoy prinadlezhnosti naseleniya basseyna reki Chorokh VII–IV vv. do. n. e.– IFZh, 1998, № 1–2 (In Russian).
 Badalyan G. Tayki kentronakan ev arevelyan gavarneri azgayin nkaragire XVI dari verjin. est “Gyurjistani vilayeti” endardzak harkatsutsakneri.–“Vem” (Yerevan), tiv 4, 2017 (In Armenian).
 Barkan Ö. L. Tarihi Demografi Araştırmaları. Istanbul, 1953, TM, sayı X.
 BOA. Maliyeden Müdevver Defteri, no 828 (H.891/M. 1486)
 BOA. TD., no 288 (H.961/M.1554); no 387 (H.937/M.1530); no 442 (H.972/M.1564)
 BOA. KK., no 2697 (H.1093/M.1681/1682)
 BOA. İrade - Meclisi Vâlâ. (İ.MVL.), no 272/10521 (H.1269/M.1853)
 BOA. A.MKT.NZD., no 183/17 (H.1272/M.1856)
 Bostan M. H. XV–XVI Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayatı. Ankara, 2002.
 Devellioğlu F. Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Eski ve Yeni Harflerle, 19 Baskısı. Ankara, 2002.
 Djahukyan G. Hayeren stugabanakan bararan, Yerevan, 2010 (In Armenian).
 Hayastani ev harakits shrjanneri teghanunneri bararan, h. 4, Yerevan, 1998 (In Armenian).
 Haykuni S. Trapizoni hay gyughatsvots kyankn, “Ararart”, Vagharshapat, 1905 (In Armenian).
 Hayots lezvi barbarayin bararan, h. 3, Yerevan, 2004 (In Armenian).
 Injijyan Gh. Ashkharhagrutivn chorits masants ashkharhi, Masn arajin, h. A, Venetik, 1806 (In Grabar).

- Inalcık H. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi–I. Ankara, 1959.
- Khachikyan L. Ejer hamshinahay patmutyunits, Ashkhatutyunner, h. B, Yerevan, 2017 (In Armenian).
- Ksenophon. Anabasis, targm.՝ S. Krkyasharyani, Yerevan, 1970 (In Armenian).
- Koch K. Wanderungen im Oriente, während der Jahre 1843 und 1844. II: Reise im pontischen Gebirge und türkischen Armenien. Landes-Industrie-Comptoirs. Weimar, 1846.
- Koç Y. Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihini Sorunları, Bilig, № 65. Ankara, 2013.
- Martirosyan H. Lernayin akunki farne, Arshaluysi ditsuhin ev glkhi u mortu zohatsesn vishapakotoghneri imastabanakan henkum.–Vishap karakotoghneri, Yerevan, 2015 (In Armenian).
- Nahapetyan R. Hunakan ev Hromeakan antik skzbnaghbyurneri azgagrakan teghekutyunnere Hayastani ev hayeri masin, Yerevan, 2018 (In Armenian).
- Öztürk Ö. Karadeniz. Ansiklopedik Sözlük, c. 1. İstanbul, 2005.
- Öztürk Ö. Pontus: Antik Çağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi. Ankara, 2011.
- Pakalın M. Z. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. 2. İstanbul, 1993.
- Sahakyan L. Bardzr Hayki Baberd, Sper, Derjan gavarneri teghanunnern u zhoghovrdagrutyun XVI dari osmanyany ashkharhagir matyannerum, Yerevan, 2007 (In Armenian).
- Sahakyan L. Osmanyany kaysrutyunum hamshenahayeri brni mahmedakanatsman kaghakanutyany hetevanknere.– Turkagitakan ev osmanagitakan hetazotutyunner, h. IV, Yerevan, 2006 (In Armenian).
- Sahakyan L. Hamshen haykakan dzeragrurum, Yerevan, 2019 (In Armenian).
- Sanosean M. Speri hnutivnnern.– “Aryevelk” (Polis), 1904, tiv 5579 (In Armenian).
- Strabon. Ashkharhagrutyun, kazmogh ev arajabani heghinak S. Hovhannisyany, Yerevan, 2011 (In Armenian).
- Tashean H. H. vrd. Hay bnakchutivne Sev tsoven minchev Karin, patmakan-azgagrakan harevantsi aknark me, Vienna, 1921 (In Armenian).
- Tashean H. H. vrd. Tayk, dratsik ev Khotorjur, patma-teghagrakan usumnasirutivn, h. B, Vienna, 1980 (In Armenian).
- Torlakyany B. Hamshenahayeri azgagarutyune, h. 13, Yerevan, 1981 (In Armenian).
- Tsustak hayeren dzeragrats Mkhitarean Matenadarani i Vienna, h, B, kazmets H. H. Voskean. Vienna, 1963 (In Armenian).
- Türkçe Sözlük. 10. Baskı. Ankara, 2005.
- Voskean H. Bardzr Hayki vankern, Vienna, 1951 (In Armenian).
- Viennayi Mkhitaryany miabanutyany matenadaran, dzer. h^{mr} 994 (In Armenian).

ЗНАМЕНИТОЕ СЕЛО ЧМИЛ/ДЖИМИЛ ОБЛАСТИ АМШЕН
СОГЛАСНО АРМЯНСКИМ И ИНОЯЗЫЧНЫМ ИСТОЧНИКАМ
(XVI в. – первая четверть XIX в.)

ЛУСИНЕ СААКЯН

Резюме

Ключевые слова: Амшен, Хахтик, Чмил/Джимил, памятная запись, османский реестр переписи населения, имя собственное, топоним, рукопись, исламизированный.

Область Амшен, располагавшаяся в горных районах края Хахтик, окаймлявшего северо-западную границу Великой Армении, была одной из составляющих армянской государственности и сыграла значительную роль в нашей истории.

Одним из наиболее значимых селений области Амшен является армянское село Чмил/Джимил, расположенное на склоне горы Демир даг – Железной горы (места эти со стародавних времен славились железными рудниками). Источники содержат лишь отрывочные сведения об этом селе. Так, из памятной записи «Шаракноца» (Гимнария), списанного в 1513 г. писцом-монахом Леоном, мы узнаем, что в Джимиле были церкви Сурб Аствацацин (Пресвятой Богоматери) и Сурб Хач (Святого Креста), относившиеся к Амшенской епархии. Недостаток информации восполняется и данными из османских реестров переписи населения и налоговых реестров. В них проливается свет на административную, этнорелигиозную, демографическую и налоговую политику, проводимую Османской империей, а также содержится обширный языковой материал для лингвистов, предметом изучения которых являются топонимы и имена собственные.

Анализ османских реестров переписи населения и налоговых реестров за 1520/30, 1554, 1556, 1681/82, 1853, 1856 годы позволил восстановить картину административного статуса и демографического состава села Джимил. Перечень имен армянских налогоплательщиков, включенных в упомянутые реестры, свидетельствует о том, что Джимил со своим многочисленным армянским населением был неделимой частью области Амшен и сумел сохранить национальную идентичность до конца XVII века. Вследствие осуществленной в первые тридцать лет XVIII века османской политики исламизации от христианской веры отступилось и население Джимила и, как следствие, стало туркоязычным. В их диалекте турецкого языка, однако, и сегодня сохранились армянские слова, в частности, топонимы. В данное исследование вошли также сведения, содержащиеся в путевых заметках профессора Карла Коха (Германия), побывавшего в Амшене в 1843–1844 гг.

to a local dialect of Turkish, having only preserved some Armenian words, place names in particular.

The paper also contains information gathered from the traveler's notes by Professor Karl Koch (Germany), who journeyed through Hamshen in 1843-1844.

The restoration of a comprehensive picture of the village of Jimil based on the analysis of available sources fills the gap in knowledge about the history of the region of Hamshen.

Lusineh Sahakyan – Candidate of Sciences in Philology, Associate Professor (YSU), Head of the Department of Armenian-Ottoman Relations of the YSU Institute of Armenian Studies. Scientific interests: historical demography of Armenia, toponymics, ethnopolitics of the Ottoman Empire, history of Hamshen, dialectology, the Armenian Cause and the Armenian Genocide. Author of 5 monographs, about 50 articles and publications. lkhasur@yahoo.com, lsahakyan@ysu.am